

IRENA E. KOTOWSKA*

Mastering Demographic Change in Europe – wspólne stanowisko ośmiu europejskich akademii nauk. Wprowadzenie

Z inicjatywy Niemieckiej Akademii Nauk Leopoldina przedstawiciele akademii nauk z Austrii, Danii, Finlandii, Francji, Polski, Szwecji, Szwajcarii i Wielkiej Brytanii podjęli wysiłek opracowania wspólnego stanowiska wobec zmiany demograficznej w Europie. Wskazują w nim na konieczność prowadzenia polityki rozwoju kontynentu odpowiadającej wyzwaniom demograficznym oraz na potrzebę prowadzenia wspomagających ją badań. Nad opracowaniem dokumentu czuwała prof. Ursula Staudinger, wiceprezes Leopoldiny, oraz jej asystentka dr Katja Patzwaldt.

Stanowisko uzgodnione i zaakceptowane przez władze akademii nauk prezentowane jest w wersji oryginalnej, dostępnej zresztą na stronie <http://www.leopoldina.org/en/international-issues/international-statements/>. Poprzedzam je krótkim komentarzem. Dotyczy on w istocie dwóch kwestii. Po pierwsze, uzasadniam, dlaczego ważne jest zabranie głosu przez instytucje reprezentujące środowisko naukowe na temat zmiany demograficznej w Europie i wymieniam zasadnicze cechy podejścia zaproponowanego w tym dokumencie, świadczące o jego wyjątkowym charakterze. Po drugie, uzupełniam przekaz zawarty w tym stanowisku o dodatkowe informacje dotyczące Polski, czy szerszej krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Źródłem przemian demograficznych w Europie są przede wszystkim głębokie przeobrażenia procesu reprodukcji ludności. Sekularnemu trendowi wydłużania życia ludzkiego wskutek spadku umieralności towarzyszył spadek płodności do poziomu, który nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń. Postęp w wydłużaniu życia ludzkiego jest najwyraźniejszy w Europie w porównaniu do innych kontynentów, choć jednocześnie występuje jego silne zróżnicowanie terytorialne – różnica w oczekiwanym trwaniu życia chłopca urodzonego w 2012 roku między krajami o najdłuższym i najkrótszym trwaniu życia dla mężczyzny wynosiła 16 lat (Szwajcaria – 80,6 lat i Rosja – 64,6 lat),

* Prof. dr hab. Irena E. Kotowska, Instytut Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie; przewodnicząca Komitetu Nauk Demograficznych PAN. Jako przedstawicielka PAN jest współautorką prezentowanego stanowiska.

a dla dziewczynki urodzonej w tym samym roku – 10, 5 roku (Hiszpania – 85,5 lat i Mołdawia – 75 lat). Jednocześnie płodność utrzymuje się na poziomie poniżej prostej zastępowalności pokoleń, tzn. przekrojowy współczynnik dzietności ogólnej (TFR – *total fertility rate*) jest niższy od 2,1 dziecka przypadającego na kobietę w wieku 15-49 lat. W wielu krajach płodność spadła do bardzo niskiego (TFR nie przekracza 1,35) lub niskiego poziomu (TFR zawiera się między 1,35 a 1,5). Występują wyraźne różnice w poziomie płodności – w 2012 roku jedynie w Turcji i Irlandii współczynnik ten był nieco powyżej 2 dzieci, a we Francji, Wielkiej Brytanii i Szwecji jego wartości zawierały się między 1,91 a 1,99. Aż 14 krajów spośród 28 krajów tworzących Unię Europejską miało wartość TFR nieprzekraczającą 1,5, przy czym w 6 krajach wartość tego współczynnika pozostawała poniżej 1,35 (Grecja, Hiszpania, Polska, Portugalia, Słowacja i Węgry). Dodatkowo w drugiej połowie XX wieku Europa stała się kontynentem napływu, a migracje międzynarodowe odgrywają coraz większą rolę w kształtowaniu przede wszystkim dynamiki ludności kontynentu (por. np. Coleman, 2009, European Demographic Data Sheet 2014). Projekcje ludności Eurostatu z 2013 roku pokazują, iż mimo utrzymującej się niskiej dzietności we Włoszech czy Niemczech ludność tych krajów będzie się zwiększać wskutek dodatniego salda migracji. W krajach skandynawskich stosunkowo wysoka dzietność (TFR w przedziale 1,73-1,99 w 2012 roku) współwystępuje ze znacząco dodatnim saldem migracji międzynarodowych, co zapewnia przyszły wzrost liczby ludności w tych krajach. Z kolei w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, charakteryzujących generalnie niską dzietnością i odpływem migracyjnym, należy liczyć się ze znacznym spadkiem wielkości populacji. Reasumując, Europa stała się kontynentem o **najniższej** płodności i **najdłuższym** trwaniu życia, zarówno w ujęciu historycznym, jak i w porównaniu z innymi regionami świata, oraz o **najwyższej** intensywności imigracji (por. Kotowska, Józwiak, 2012).

Utrzymywanie się niskiej płodności przy jednoczesnym stałym wydłużaniu się życia ludzkiego ma określony wpływ na dynamikę liczby ludności i zmiany jej struktur wieku. Nie tylko zmniejsza się przyrost naturalny, a ludność starzeje się coraz intensywniej. Następują przede wszystkim zmiany struktury wieku prowadzące do zachwiania relacji między liczebnością osób najmłodszych, populacji w wieku produkcyjnym i populacji osób starszych. Utrzymywanie się niskiej dzietności prowadzi do tak głębokich zmian struktur wieku, że nawet mimo wzrostu płodności spadkowa tendencja liczby urodzeń będzie się utrzymywać. Po osiągnięciu krytycznego stopnia zaawansowania procesu starzenia się ludności następuje stały spadek wielkości populacji mimo poprawy wskaźników płodności (Kotowska, Józwiak, 2012). Takie negatywne *momentum* wzrostu populacji wystąpiło w Europie już około roku 2000 (Lutz et al., 2003).

W nadchodzących dekadach należy więc oczekiwać zmniejszenia się przyrostu naturalnego w Europie, spadku lub w najlepszym razie stabilizacji liczby ludności konty-

mentu oraz bezprecedensowych zmian struktur wieku ludności. Nastąpi przyspieszenie procesu starzenia się ludności, zwłaszcza w najbliższych dwóch-trzech dekadach, kiedy roczniki powojennego wyżu urodzeń będą wkraczać w wiek poprodukcyjny. Stałe zwiększanie się liczby i udziału osób w wieku 65 lat i więcej jest przewidywalnym skutkiem przemian procesu reprodukcji ludności. Jednak przebieg procesu starzenia się ludności w Europie wyróżnia się bardzo szybkim przyrostem liczby osób w najstarszych rocznikach wieku powyżej 80 lat (*double ageing*). Jednocześnie to jedynie w Europie zmniejszy się wielkość populacji w wieku produkcyjnym tworząca potencjalne zasoby pracy (osoby w wieku 20-64 lata). Projekcje ludności opracowywane systematycznie przez ONZ oraz EUROSTAT wskazują zgodnie, że Europa jest i będzie nie tylko najstarsza demograficznie, ale także będzie jedynym kontynentem o znaczącym ubytku ludności w wieku produkcyjnym (por. United Nations 2013, Kotowska, 2012).

Utrwalenie się procesu reprodukcji ludności na poziomie poniżej prostej zastępowalności pokoleń oraz rosnąca liczba osób dożywających coraz starszego wieku określają warunki rozwoju Europy zasadniczo odmienne od tych, które występowały, gdy reprodukcja ludności kontynentu była bliska zastępowalności pokoleń. Akcentuje się przy tym przede wszystkim konsekwencje zmian liczby ludności kontynentu i poszczególnych krajów oraz przekształcenia struktur wieku, a zwłaszcza starzenie się populacji. Zwraca się także uwagę na rolę migracji zagranicznych szczególnie w kontekście przewidywanego (i występującego już w niektórych krajach) zmniejszania się potencjalnych zasobów pracy i ich skutki w postaci rosnącego zróżnicowania narodowościowego społeczeństw krajów europejskich. Zrozumienie, że sytuacja demograficzna w Europie nie wynika z kryzysu demograficznego, lecz jest skutkiem głębokich przemian procesu reprodukcji ludności i trwałych ich konsekwencji w postaci zarówno dynamiki ludności, jak i zmian struktur demograficznych, ma zasadnicze znaczenie dla dyskusji o perspektywach zrównoważonego rozwoju kontynentu. Chodzi bowiem o to, by rozmawiać, jak w tych warunkach zapewnić wzrost ekonomiczny i postęp społeczny przy rosnącym znaczeniu wiedzy, kompetencji i mobilności zasobów ludzkich z jednej strony, z drugiej zaś konieczności sprostania wyzwaniom wynikającym z silnej konkurencyjności na globalnych rynkach, dokonującej się zmiany klimatu, a także troski o odpowiednie korzystanie z ograniczonych zasobów naturalnych. I taka idea przyświeca przedkładanemu stanowisku ośmiu europejskich akademii nauk. Sformułowanie *mastering demographic change* oddaje właściwie istotę podejścia zaproponowanego w tym dokumencie. Określając istotę dokonującej się zmiany demograficznej w Europie w kontekście przemian społeczno-ekonomicznych oraz wzorców konsumpcji, uwypukla ono znaczenie fundamentalnej transformacji instytucji społecznych i gospodarki dokonywanej wspólnym wysiłkiem rządów poszczególnych krajów i instytucji europejskich. Zwraca też uwagę na potrzebę jednoczesnych działań zmierzających do wzrostu świadomości

społecznej dotyczącej samej zmiany demograficznej zarówno w wymiarze populacyjnym (skala makro), jak i w wymiarze indywidualnym (skala mikro), jej skutków demograficznych, ekonomicznych, społecznych i politycznych, a także możliwych sposobów dostosowania się do zmiany i oddziaływania na nią. Równolegle wskazuje na konieczność rozwoju infrastruktury badawczej umożliwiającej śledzenie zmian, ich adekwatny opis oraz dokonywanie odpowiednich przewidywań.

Unikalność podejścia zaproponowanego w stanowisku akademii nauk polega na integracji trzech elementów niezbędnych dla *mastering demographic change*: precyzyjnego określenia istoty zmian demograficznych w Europie w połączeniu z innymi procesami rozwojowymi, identyfikacji zasadniczych wyzwań wymagających działań oraz rozwoju odpowiedniej infrastruktury badawczej.

Dokument ten wyróżniają jeszcze: równoważne potraktowanie innego istotnego wymiaru zmiany demograficznej w Europie obok dynamiki liczby ludności i zmian jej struktur według wieku, jakim są głębokie przeobrażenia struktur demograficznych i społecznych oraz uwzględnienie wymiaru indywidualnego zmiany demograficznej.

Przeobrażenia struktur demograficznych i społecznych pozostają pod wpływem wspomnianych już zmian płodności, umieralności i migracji, ale przede wszystkim wynikają zarówno ze zmiany zachowań dotyczących tworzenia rodzin i gospodarstw domowych, ich rozwoju, jak i zmiany organizacji życia rodzinnego. Procesy te są z kolei związane nie tylko z rosnącym udziałem kobiet na rynku pracy czy zmianami percepcji społecznych ról pełnionych przez kobiety i mężczyzn, ale też zmieniającymi się warunkami uczestnictwa na rynku pracy czy koniecznością kształcenia się przez całe życie. Dokonującym się zmianom struktur rodzin i gospodarstw domowych towarzyszą zmiany powiązań w sieciach rodzinnych zarówno w układzie wertykalnym (coraz więcej generacji współegzystuje), jak i horyzontalnym (zmniejsza się liczba krewnych) (por. Kotowska, Józwiak, 2012).

Omawiane zmiany na poziomie populacji mają swój wymiar indywidualny. Może on być scharakteryzowany z perspektywy przebiegu życia jednostki (*life course perspective*) opisywanego poprzez występowanie, rozkład w czasie i sekwencje określonych zdarzeń demograficznych (biografia rodzinna, migracyjna), zdarzeń związanych z edukacją (biografia edukacyjna) czy pracą zawodową (biografia zawodowa). Coraz dłuższe życie sprawia, że jednostki znacznie więcej czasu swej biografii spędzają w fazie „życia dorosłego”, a zwłaszcza wydłuża się czas pozostawania w starszym wieku. Opóźnianie decyzji o tworzeniu własnej rodziny (związek, dziecko) przekłada się na dłuższe przebywanie w rodzinie pochodzenia (w gospodarstwie domowym rodziców) i/lub dłuższe pozostawanie osób młodych w samodzielnym gospodarstwie nierodzinnym (wielo- lub jednoosobowym). Co więcej, z jednej strony biografie rodzinne stają się coraz bardziej różnicowane, a tworzenie własnej rodziny i decyzje o prokreacji są opóźniane, z drugiej

zaś – występują silne powiązania między biografiami demograficznymi (rodzina i migracyjna) a biografiami edukacyjnymi i zawodowymi. Zasadniczą sprawą z perspektywy jednostki staje się zatem łączenie tych biografii.

Dostrzeżenie wagi zmiany demograficznej w Europie dla perspektyw rozwojowych kontynentu znalazło wyraz w stosownych dokumentach Komisji Europejskiej. Pierwszy raport z 2005 roku traktował o zmianie demograficznej w kategorii wyzwań (European Commission, 2005), w drugim raporcie z 2006 roku położono większy nacisk na zasadnicze kierunki działań określanych jako „konstruktywna odpowiedź na zmianę demograficzną” (European Commission, 2006). Konsekwentnie w różnych strategicznych dokumentach Komisji Europejskiej obecne są wybrane problemy związane ze zmianą demograficzną, a rekomendowane działania obejmują także aktywności wchodzące w zakres tej „konstruktywnej reakcji na zmianę demograficzną”, co zostało uwzględnione w zaprezentowanym stanowisku ośmiu akademii nauk.

Stanowisko to różni się jednak od stosownych dokumentów Komisji Europejskiej podejściem do płodności. Raport demograficzny Komisji z 2006 roku zwraca uwagę na sprzężenie zwrotne między strukturami wieku i składowymi dynamiki ludności oraz strukturalnymi skutkami utrzymywania się niskiej płodności. Przeciwdziałanie niekorzystnym zmianom struktur wieku prowadzącym do pogarszania się proporcji między osobami najmłodszymi, dorosłymi i osobami starszymi wymaga zatem wzrostu płodności. Stąd dla podkreślenia jego znaczenia dla zahamowania przeobrażeń zmian struktur wieku wprowadzono termin „odnowa demograficzna” (*demographic renewal*), a nie po prostu „wzrost płodności”. Ponadto promowanie odnowy demograficznej przez poprawę warunków życia rodzin oraz łączenia pracy zawodowej z życiem rodzinnym zostało włączone do kierunków działań ujętych w „konstruktywnej odpowiedzi na zmianę demograficzną” (European Commission, 2006, s. 7-12). W konsekwencji problematyka warunków funkcjonowania rodzin i decyzji o prokreacji jest ujmowana w dokumentach dotyczących działań na rzecz rozwoju, a polityka rodzinna stała się elementem strategii rozwojowej.

Natomiast w dokumencie ośmiu akademii nauk nie podejmuje się kwestii oddziaływania na decyzje prokreacyjne. Wskazuje się jedynie na znaczenie warunków podejmowania tych decyzji określanych przez: czas, zasoby finansowe oraz rozwiązania instytucjonalne. Podkreśla się także, że płodność na obecnym poziomie w skali kontynentu (w 2012 r. TFR wynosiło 1,8 na poziomie UE) nie daje podstaw do niepokoju o perspektywy rozwojowe zarówno w skali całego społeczeństwa, jak i w wymiarze indywidualnym.

Jednak kraje europejskie są silnie zróżnicowane ze względu na przebieg zmian płodności, umieralności i migracji. Współwystępowanie niskiej/bardzo niskiej płodności oraz dużego odpływu migracyjnego sprawia, że w niektórych krajach przewidywany jest

znaczny spadek liczby ludności i silne przekształcenia struktur wieku. Dotyczy to Polski i innych krajów z Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza Bułgarii, Rumunii, Litwy i Łotwy. Przyspieszenie procesu starzenia wraz ze zmniejszaniem się potencjalnych zasobów pracy sprawia, że perspektywy rozwojowe tych krajów są bardziej ograniczone, niż w krajach, w których skutki utrzymywania się niskiej dzietności są częściowo niwelowane przez imigrację (np. Niemcy, Włochy) bądź takich, w których płodność jest wyższa, a saldo migracji jest dodatnie (np. Francja, Belgia, Holandia, Wielka Brytania czy kraje skandynawskie). Wzrost płodności ma zatem szczególnie znaczenie dla przyszłych zmian struktur demograficznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Zrozumiałe jest więc, że przypisuje się w nich coraz większą wagę rozwiązaniom wspierającym prokreację. Jednakże jak dotąd jedynie kompleksowa reforma polityki rodzinnej w Estonii przyniosła poprawę wskaźników płodności (Basten, Frejka, 2014). Odpowiednie reformy polityki rodzinnej są zatem ważnym elementem rekomendowanej w dokumencie transformacji instytucji społecznych i gospodarki.

W Polsce także można zaobserwować działania rządu, zwłaszcza w ostatnich latach, wspierające rodziny w wychowywaniu dzieci. W Kancelarii Prezydenta RP opracowano program polityki rodzinnej „Dobry klimat dla rodziny” (2013), który bezpośrednio nawiązuje do znaczenia odnowy demograficznej dla procesu odtwarzania pokoleń w Polsce. Wskazuje się w nim, iż dla trwałej poprawy wskaźników płodności konieczne jest konsekwentne wprowadzanie rozwiązań zmieniających warunki podejmowania decyzji o dziecku oraz wychowywania dzieci.

Literatura

- Basten S., Frejka T. (2014), *Fertility in Formerly Socialist Countries of Central and Eastern Europe: The role of Family Policies Affecting Childbearing*, Europejska Konferencja Demograficzna, Budapeszt, czerwiec 2014.
- Coleman D. (2009) *Migration and its consequences in 21st century Europe*, „Vienna Yearbook of Population Research”, Special issue on „Impact of migration on demographic change and composition in Europe”, 1-18.
- European Demographic Data Sheet 2014*, <http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet/>
- Dobry klimat dla rodziny*, Program Polityki Rodzinnej Prezydenta RP, Warszawa, 2013.
- European Commission (2005) *Green Paper: Confronting Demographic Change: a New Solidarity between the Generations, Communication from the Commission*, Brussels, COM (2005) 94 final.
- European Commission (2006), *The Demographic Future of Europe – from Challenge to Opportunity, Communication from the Commission*, Brussels, COM(2006) 571 final.
- Kotowska I.E. (2012), *Population Change as a Main Driver of Pensions Reforms in the EU*, [w:] Latoszek E., Kotowska I.E., Nowak A.Z., Stępnia A. (red.), *European Integration Process in the New Regional and Global Settings*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa: 339-350.

Kotowska I.E., Józwiak J. (2012), *Nowa demografia Europy a rodzina*, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych, Zeszyt 28/2012: 9-33.

Lutz W., O'Neill B., Scherbov S. (2003) *Europe's population at a turning point*, „Science”, 299 (28): 1991-1992.

United Nations (2013), *World Population Prospects, The 2012 Revision, Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York.

Mastering Demographic Change in Europe – 8 European Academies' Statement. Introduction

In order to demonstrate how important is the statement agreed by eight academies of science main features of the document are presented. They refer to the way demographic change in Europe is described and interpreted, policy challenges defined, and to recommendations formulated towards adequate policy reactions. Some additional information on population change in Europe is provided to justify a call for a constructive policy response. Furthermore, different approaches to low fertility in the statement and relevant reports by the European Commission is discussed. By referring to the demographic situation in Poland and other countries of the Central-Eastern Europe, it is explained why demographic renewal and family policy, included in the policy recommendations by the Commission's reports, are important to master demographic change in these countries.

Key words: population reproduction, policy challenges, demographic renewal, family policy

